

Хроніка. Повідомлення

УДК 911.3

Микола Пістун

СЛОБОЖАНЩИНА: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ДОВІДКА

У наш час поняття «Слобожанщина» включає функціонально-територіальну взаємодію двох етнонаціональних спільнот – української і російської в межах Чорнозем'я протягом чотирьох суспільно-історичних періодів – переселенсько-колонізаційного, імперсько-російського, радянського та незалежного.

У даному історико-географічному нарисі головна увага приділяється першому періоду, який тривав від початку XVI до кінця XVIII століть і називався Слобідською Україною¹. В її межах визначальну роль в освоєнні території та її соціально-економічному розвитку відіграв процес заселення Дикого поля.

В історичному плані територія Слобідської України вивчена ґрунтовно завдяки дослідженням таких відомих вчених-істориків, як Д. Багалій, М. Сумцов, М. Грушевський, І. Миклашевський, П. Головінський, В. Юркевич, А. Слюсаревський, О. Апанович, В. Загоровський, М. Дяченко, О. Пономарьов та інші. В суспільно-географічному відношенні ця територія і людська діяльність на ній вивчена і узагальнена В. Кубійовичем та О. Оглоблиним [1, С. 2885–2891]. Їх дослідження були доповнені працями українських і російських економіко-географів вже протягом третього періоду у формі ґрунтовних характеристик українських областей як складових макроекономічних районів; у Росії – окремими виданнями: першою книгою Б.А. Тутихіна про Центрально-Чорноземну область (1929), у 1950-х рр. в Інституті географії АН СРСР була опублікована (в складі відомої «синьої серії») монографія про Центрально-Чорноземний економічний район. Окремий ґрунтовний розділ у навчальному посібнику «Экономическая география СССР. Районная часть» (1984) під назвою «Центрально-Чорноземний економіко-географічний район» [2, с. 50–65]. Приємною несподіванкою в наш час стала стаття Н. Проскуріної про етнонаціональні особливості українців у Воронезькій області [3, с. 235–241].

Територія колишньої Слобідської України, маючи складну конфігурацію, простягалась широкою смугою із заходу на схід – від верхів'їв рік Псла і Ворскли до середньої течії р. Дон. Вона межувала на заході з Гетьманщиною, на півдні – із Запоріжжям і володіннями кримського Ханства, на сході – по

р. Дон з Областю Війська Донського, а на півночі – з Московщиною (рис.).

Адміністративно Слобідська Україна у XVII–XVIII ст. включала територію п'яти слобідських полків – Сумського, Охтирського, Харківського, Ізюмського та Острогозького, що були напівавтономною формацією у межах Московського царства (згодом Російської імперії).

У природному відношенні Слобідська Україна займала частину Середньо руської височини, сусідню з нею Донецьку низовину (у верхів'ях приток р. Сіверський Донець), південно-східну частину Придніпровської низовини, невелику частину Донецького кряжу та Донської рівнини. Сприятливий помірно-континентальний клімат, досить густа гідрографічна сітка, а особливо родючі чорноземні ґрунти з багатою трав'яною рослинністю притягали до себе переселенців і втікачів.

Історично за ранньої доби Слобідська Україна була частиною території сіверян, з кінця IX ст. вона увійшла до складу Київської держави, зокрема в XI ст. – до Чернігівського, а потім Переяславського і Новгород-Сіверського князівств. Після нападу татар у XIII ст. її територія запустила.

З початку XVI ст. вона переходить під владу Москви, була майже незаселеною і називалася Диким полем, крізь яке татари заходили вглиб Московщини Муравським, Ізюмським та Кальміуським шляхами. Одночасно глибоко в степ заходили українські «добувачі», які здебільшого займались бджільництвом, рибальством і мисливством, а також виробництвом селітри і солі (на Торських озерах і в Бахмуті).

Починаючи з другої половини XVI ст. на території майбутньої Слобідської України з'явилися два потоки колонізації краю: з півночі – московська, пов'язана з будівництвом військово-оборонних споруд для захисту від кримських татар і від Польсько-Литовської держави; із заходу, з українських земель, викликана екстенсивним станом господарства, експансією, пов'язаною з промислово-добувальницькими інтересами сільського населення Наддніпрянщини, а згодом посиленою польсько-шляхетською неволею і визиском, поширенням католицизму. Це була потужна лавина переселенців, яка значно перевищувала московську урядову колонізацію разом з московськими втікачами від своїх поміщиків на вільні і незаймані простори Чорнозем'я та Дону.

Московський уряд у XVI ст. збудував сторожові станиці в різних місцях Дикого поля, зокрема будує м. Орел, Ливни, Вороніж, Єлець, Білгород, Оскол і Курськ, а також Валуйки. У XVII ст. було

© Пістун М., 2013

¹ Слобода на Україні у XVI–XVIII століттях – це новозаснована оселя з власним самоврядуванням, господар якої звільнявся на деякий час (зазвичай на 15–20 років) від виконання повинностей і оплати податків.

розбудовано Білгородську оборонну лінію (від Охтирки до Острогожська (1653)), перед якою виникло ряд «городів» – Чугуїв, Обоянь тощо. У другій половині XVII ст. було закладено Ізюмську лінію (від р. Коломаку до м. Валуйок), а у XVIII ст. спільними силами козацько-селянської людності Слобідської України та Гетьманщини збудовано Нову Українську лінію (від р. Орелі до р. Дінця (1731–1733)).

Українська колонізація Дикого поля у XVII–XVIII ст. була головним чинником не тільки заселення краю, але і його соціально-економічного розвитку. Вона йшла кількома хвилями. Масового характеру вона набрала особливо у 1630–1640-х рр., коли після поразки козацьких повстань їх учасники переходили московський кордон, діставали дозвіл селитися на вільних землях. Наприклад, учасники повстання гетьмана Я. Острянина у 1638 р. в кількості 900 осіб оселилися біля Чугуєва, а після Білоцерківської угоди переселилися ще 2 тис. козаків Чернігівського і Ніжинського полків з родинами і майном,

які і заснували м. Острогожськ. Переселенці із-під м. Ставища Білоцерківського полку заснували м. Суми, а у 1654 р. було засновано м. Харків.

Події Руїни на Правобережній Україні 1670–1680 рр. викликали нову хвилю колонізації – у 1674 р. було засновано м. Вовчанськ, у 1681 р. – м. Ізюм.

Ліквідація «Паліївщини» у 1711–1714 рр. посилила цю хвилю. Остання велика колонізаційна хвиля припала на 1720–1730 рр. у зв'язку з відновленням польсько-шляхетського панування на Правобережжі, поразкою гайдамацького руху 1734 р., а також з посиленням старшинського визиску козацько-селянської людності на Гетьманщині. Цими процесами колонізація московських земель була посунута на схід і південний схід у бік Дону і Волги. Таким чином, під кінець XVII ст. у Слобідській Україні нараховувалося 120 тис. осіб населення. За реєстром 1732 р. його чисельність зросла на 400 тис., у 1773 р. – до 660 тис.

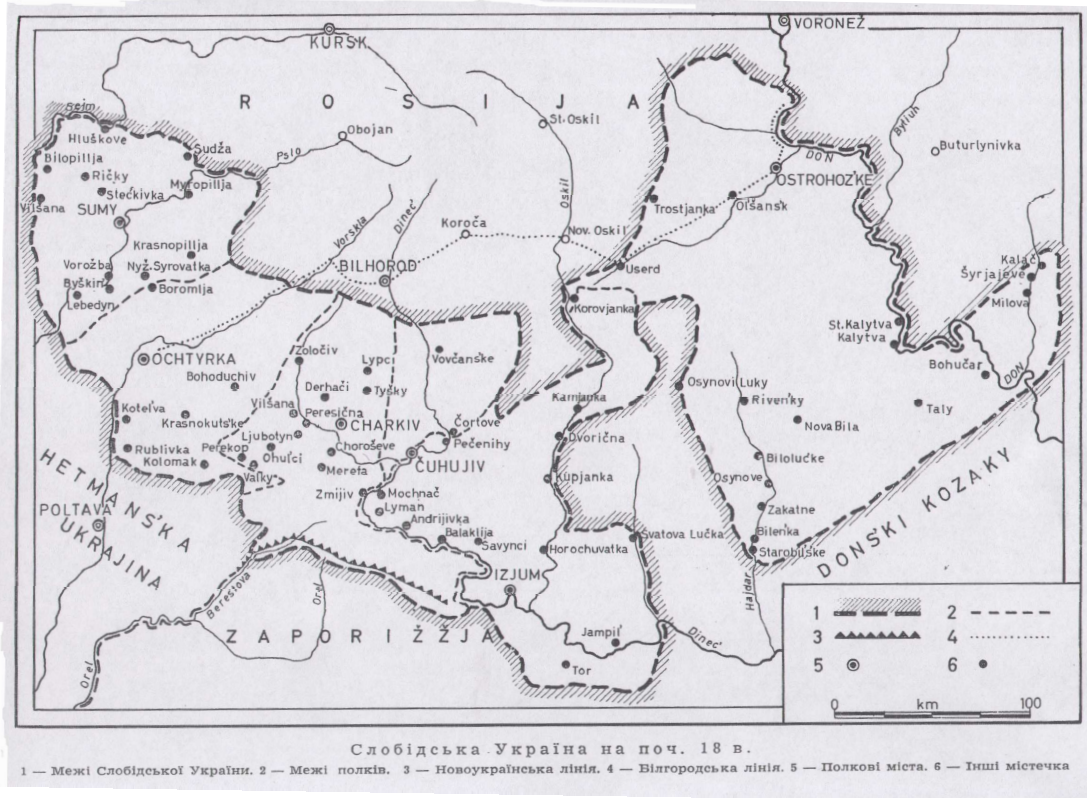

Рис. 1. Слобідська Україна на початку XVIII ст.

Московський уряд тривалий час сприяв українському заселенню, що давало йому можливість економічно розбудувати вільні простори, мати добру військову силу для оборони своїх південних кордонів і поруч з цим стримувати потік московських втікачів-кріпаків на Дін. Тому царський уряд постачав українським поселенцям зброю і харчі, дозволяв їм оселятися цілими громадами на пільгових умовах, наділяв їх землею та зберігав за поселенцями козацькі права і полковий устрій. Уже в 1650-х роках заснували слобідські полки – Острогозький, Сумський, Охтирський, Харківський, у 1685 р. було утворено Ізюмський полк. Полки поділялися на сотні, їх у 1734 р. нараховувалося 98. Але Слобідська Україна,

на відміну від Гетьманщини, не мала власної влади. Лише у XVIII ст. були спроби централізувати українську адміністрацію. Командиром слобідських полків у 1751–1757 рр. був Василь Капніст. Але над козацькою владою стояла державна адміністрація, якою керували московські воєводи, а у XVIII ст. – військові губернатори, які поступово обмежували козацьке самоврядування. Етнокультурні аспекти української самоідентичності українців Воронежської області Російської Федерації у наш час з теплотою справедливо описала Н. Проскуріна [3].

Завдяки заселенню українцями Слобідської України протягом одного століття українська етнічна територія збільшилась майже на 100 тис. кв. км, а її

межі перемістились на 120–200 км на схід. Людність Слобідської України становила на середину XVIII ст. близько 10% всіх тодішніх українських земель, а територія – близько 25%. Основним соціальним станом було козацтво, яке ділилося на старшину, виборних козаків, які несли військову службу, і козаків-помічників, які допомагали виборним харчами і грішми. По дворах козаків жили підсусідки-наймити. Селяни ділилися на вільних, які мали власну землю, і тих, які жили на землях козацької старшини, російських поміщиків, монастирів і за це відробляли панщину. Міщанство (купці, ремісники) було нечисленне. Окрему групу становили росіяни – «служиві люди», різних «розрядів», дворяни-поміщики, «посадські люди», але загальна кількість росіян була невелика.

Організація народного господарства Слобідської України була подібна до Гетьманщини. Населення займалося в основному хліборобством і пов'язаним з ним скотарством. Панівною системою землеробства була плодозмінна; у другій половині XVIII ст. почала поширюватися також трипільна. Крім козацького та селянського дрібного землеволодіння, розвинулись великі панські (козацької старшини і російського дворянства та монастирів) володіння, що іноді досягали розмірів латифундій. Значне місце займало вівчарство (у XVIII ст. навіть тонкорунне), бджільництво, садівництво, рибальство, млинарство, гуральництво, діхтарство та різні ремесла і кустарні промисли (наприкінці XVIII ст. налічувалося близько 34 тис. ремісників і кустарів).

Помітне місце посідала соляна промисловість (Торські, Бахмутські та Співаківські заводи) і виробництво селітри. У XVIII ст. з'являються мануфактури, зокрема Чугуївська шкіряна, Охтирська тютюнова, Салтівська суконна, полотняна та шовкова (на основі приватної власності).

Осередками торгівлі були ярмарки, здебільшого локального значення (271 у 1779 р.), ледве з десяток з них були середніми і лише дві великі – у Сумах і Харкові. Важливе значення мав транзитний торг через Слобідську Україну, яка стала посередником у торгівлі між Росією, а також Гетьманщиною, Запоріжжям, південною Україною, Кримом і Доном, Кавказом та Іраном.

Політичне життя Слобідської України було обмежене рамками Московської держави, а згодом Російської імперії, частиною якої, хоч і напівавтономною, вона була. Великої руйнації вона зазнала, особливо її західна частина – Сумщина і Охтирщина, коли взимку 1708–1709 рр. на її території поширилися військові дії московського та шведського військ.

Шведський король Карл XII вважав цю територію ворожою. Слобідська людність Острогозького полку брала участь у селянській війні під проводом С. Разіна та повстанні К. Булавина. Особливо непокоїли Москву зв'язки слобідської старшини з Гетьманщиною. Представники останньої не раз ставили питання про підпорядкування гетьману слобідських полків, але московський уряд рішуче відмовлявся це робити. Родові, політичні й економічні зв'язки і стосунки сприяли зближенню Слобідської України з Гетьманщиною також і в духовному, зокрема церковному і освітянському житті. Наприклад, церковно-релігійне життя на Слобожанщині мало цілком український зміст. Більшість єпископів, особливо у XVIII ст. походило з Гетьманщини й були вихованцями Київської академії або Чернігівського чи Харківського колегіумів. Одночасно в Острогозьку діяло латино-слов'янське училище.

Від часів Петра I російський уряд починає чимраз більше втручатися у внутрішнє життя слобідських полків і обмежувати їх автономію. У 1732 р. цариця Анна Іванівна скасувала автономію Слобідської України, але 1743 р. її відновила Єлизавета Петрівна. Нарешті Катерина II маніфестом 1765 р. ліквідувала козацький устрій і слобідські полки та запровадила російські установи. Замість розформованих козацьких полків утворено регулярні Харківський уланський та Сумський, Охтирський, Ізюмський і Острогозький гусарські полки. Козацьку старшину зрівняно з російським дворянством.

Слобідська Україна стала звичайною провінцією Російської імперії, Слобідсько-Українською губернією з центром у Харкові. Після окремих нових адміністративно-територіальних змін Слобідсько-Українську губернію у 1835 р. було зліквідовано, більшу південну частину її території перейменовано на Харківську губернію, менша північна увійшла до складу Воронежської і Курської губерній. Цей поділ Слобідської України на активну в новітній історії України – Харківщину і пасивну північну Слобожанщину ще більше закріпився за радянської влади: північна Слобожанщина увійшла не до складу УРСР, а РРФСР.

Нині є потреба узагальнити на монографічному та дисертаційному рівні історико-географічні процеси протягом другого і третього періодів у життєдіяльності населення Слобожанщина.

Етнонаціональна духовна і матеріальна культура та соціально-економічна спадщина українців Слобожанщини повинні залишитися у науково-виховній пам'яті вдячних нащадків.

Список використаних джерел:

1. Кубійович В., Оглоблин О. Слобідська Україна // *Енциклопедія українознавства*. – Львів : НТШ, 2000. – Т. 8.
2. Гончаров М.В., Шевцов И.С. Центрально-Черноземный экономико-географический район // *Экономическая география СССР. Районная часть / под ред. Н.Д. Пистуна*. – К. : Вища школа, 1984.
3. Проскурина Н.В. *Этнокультурные аспекты самоидентичности украинцев Воронежской области // Эволюция общественно-географической мысли : Материалы междунаrod. науч. конф. (Санкт-Петербург, 29-30 сент. 2012)*. – СПб. – Ростов/Д., 2012.